

ОЦІНКА СОЦІАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ У КОНТЕКСТІ ОБҐРУНТУВАННЯ ОПТИМАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Т.О. Ілляшенко, канд. екон. наук, доцент;

Н.В. Котенко, асистент;

У.В. Клюка, студент,

Сумський державний університет, м. Суми

У статті розглянуто проблему соціальної політики України, позначено відсутність її чіткої структури і нормативного законодавства. Для вирішення поставленого завдання на основі відібраних індикаторів запропоновано оцінку існуючих європейських соціальних моделей, що дозволило конкретизувати стратегічні напрями соціальної політики в Україні.

Ключові слова: соціальна політика, державні соціальні стандарти і гарантії, індикатори соціально-економічного розвитку, моделі соціальної політики, європейські соціальні моделі, ліберальна соціальна модель, система соціального захисту.

В статье рассмотрена проблема социальной политики Украины, обозначено отсутствие ее четкой структуры и нормативного законодательства. Для решения поставленной задачи на основе отобранных индикаторов предложена оценка существующих европейских социальных моделей, что позволило конкретизировать стратегические направления социальной политики в Украине.

Ключевые слова: социальная политика, государственные социальные стандарты и гарантии, индикаторы социально-экономического развития, модели социальной политики, европейские социальные модели, либеральная социальная модель, система социальной защиты.

ВСТУП

Соціальна політика - це система управлінських, організаційних, регулятивних, саморегулятивних заходів, дій, принципів, спрямованих на забезпечення оптимального соціального рівня життя, захисту малозабезпечених верств населення, їх безпеки в суспільстві.

Соціальні проблеми Україні дісталася в спадщину від Радянського Союзу. На нашу думку, їх вирішення дозволить країні вийти на новий, більш ефективний шлях розвитку як соціуму, так і економіки в цілому, відірватися від пострадянського простору й наблизитися до європейського.

Проблема соціального захисту є досить актуальною на сьогоднішній день. Зі зміною влади приходить зміна орієнтирів розвитку України. Для правильного вибору потрібна наукова обґрунтована база розробок, якими займалися й займаються багато вчених країни. Серед останніх можна виділити: Л. Зайцева, Ю.Н. Талалушкіна, Т.В. Погодіна, О.Л. Таран, С.А. Бренчагова, В.П. Самарина.

Мета статті полягає в аналізі різних моделей соціальної політики та визначенні оптимальної стратегії соціального розвитку для України.

РЕЗУЛЬТАТИ

Україна зі здобуттям в 1991 році незалежності й згідно з Конституцією 1996 р. проголосила себе соціальною державою, тобто такою, в якій створюються умови для досягнення високого матеріального добробуту громадян, впровадження діючої системи соціального захисту для всіх без винятку членів суспільства і їх вільного й всебічного

розвитку, а також існують максимально можливі шанси для самореалізації, при збереженні стабільності у суспільстві.

Законодавчо це було закріплено десять років тому в Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [2]. У ньому мова йде про соціальні стандарти, які визначаються як показники необхідного рівня споживання продуктів, непродовольчих товарів і послуг, а також рівня забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами, як основа для визначення рівнів державних соціальних гарантій – мінімального розміру оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розмірів інших соціальних виплат, які забезпечують рівень життя не нижче від прожиткового мінімуму.

Державні стандарти й нормативи використовуються в таких сферах, як: доходи населення, соціальне обслуговування, житлово-комунальне обслуговування, транспортне обслуговування й зв'язок, охорона здоров'я, побутове обслуговування, торгівля й громадське харчування; забезпечення навчальними, культурними закладами, закладами фізичної культури й спорту. Саме на їх підставі повинне проводитися формування бюджетів усіх рівнів і соціальних фондів, будуватися міжбюджетні відносини, розроблятися загальнодержавні й місцеві програми економічного й соціального розвитку. Тобто в законі, як мінімум, повинний бути зазначений рівень соціальних стандартів і гарантій. Але, на жаль, у законі не трапляється жодного показника соціальних норм. З одного боку зрозумілий той факт, що встановлюючи, наприклад, рівень мінімальної заробітної плати, закон би довелося переписувати щоразу при зміні економічної ситуації (інфляція, рівень ВВП на душу населення тощо), але з іншого боку, соціальні гарантії, що забезпечують медичні, освітні й інші види послуг, повинні мати визначений мінімальний рівень. Безумовно, важливий той факт, що такі стандарти повинні забезпечувати повністю існуючий попит у даних сферах, а також мати певну фінансову підтримку, а при зростанні бюджетних надходжень - і додаткову.

Сьогоднішня модель соціальної політики в Україні досить фрагментована, налічує безліч взаємовиключних рішень та нормативних актів, тому через дев'ятнадцять років після здобуття країною економічного суверенітету можна говорити про повну відсутність виваженої вітчизняної соціальної політики.

Проблемою соціально-економічного розвитку займалися й займаються багато вчених країни (можна виділити Базилюка О.В., Лукінова І.І., Осипова І.І., Можина Н.О.). Зрозуміло, що будь-яка програма розвитку повинна бути обґрунтована аналізом внутрішньої ситуації. Для цього застосовується система індикаторів соціально-економічного розвитку регіонів, які дозволяють створити загальне враження про рівень життя населення в цілому. Головним недоліком даної системи є той факт, що вона дуже суб'єктивна у своїй побудові. Кожний дослідник обирає серед показників, які відіграють найбільш важливу роль в оцінці регіону, свій власний суб'єктивний набір. Нас зацікавили індикатори, які виділяє Зайцева Л. [3], вони складаються із п'яти груп, серед яких індикатори життєвого рівня населення (середня заробітна плата; грошові доходи на душу населення; реальна заробітна плата; частка заробітної плати у грошових доходах населення; індекс реальної заробітної плати; частка населення з грошовими доходами, нижчими від прожиткового мінімуму; платні послуги на душу населення; роздрібний товарообіг на душу населення), стан трудових ресурсів (рівень фіксованого безробіття населення, навантаження на одне вільне робоче місце, частка працездатного населення в загальній чисельності населення); індикатор здоров'я населення (середня тривалість життя, загальна захворюваність, частка інверсій в охорону здоров'я до валової додатної вартості),

індикатор демографічної ситуації (коефіцієнти народжуваності, смертності, дитячої смертності, демографічного навантаження та рівень зовнішньої міграції), криміногенної ситуації (частка розкритих злочинів до загальної чисельності зареєстрованих, частка економічних злочинів у загальній їх кількості) [3].

Законодавчо складові системи соціально-економічних індикаторів подані в Методичці визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів, прийнятій у 2007 році [4]. Відповідний нормативний документ існує і в Російській Федерації, але прийнятий він був ще у 2002 році як цільова програма розвитку країни [5]. У порівнянні з 13 найменуваннями показників у російському документі українська методика розкриває 35 індикаторів соціально-економічного розвитку. Виникає питання, про що це свідчить? Або про більш розвинений науковий потенціал вітчизняних дослідників, або навпаки, про більшу кількість проблем, які слід розглядати в цьому контексті.

Крім значної кількості індикаторів, існує також різноманітність територіальних суб'єктів аналізу соціального розвитку. Ними можуть бути регіон, область, місто, а може - об'єднання країн-складових певної соціальної моделі (в дослідженнях таких структур використовуються ті самі індикатори, але спроектовані на міжнародний рівень).

У світі виділяють шість основних моделей соціальної політики, чотири з яких домінують у країнах Європейського союзу: континентальна або бісмарківська, англосаксонська або модель Бевериджа, скандинавська й південно-європейська.

Аналіз моделей соціальної політики та різноманітність методичних підходів до формування показників оцінки соціально-економічного розвитку вимагають їх класифікації. А.Г. Гранберг указує на існування трьох основних підходів [6]:

- 1) порівняння за одним індикатором;
- 2) порівняння за кількома індикаторами, виділеними як пріоритетні в соціально-економічному розвитку регіону;
- 3) побудова системи зведених соціально-економічних показників.

Для нашого подальшого аналізу соціальних моделей найбільш прийнятним буде другий підхід (на підставі зібраних даних виділимо пріоритетні показники, які й будуть основою для визначення найбільш ефективної моделі соціального розвитку).

Але перед цим розглянемо характерні риси кожної моделі соціальної політики.

У Скандинавії соціальна захищеність вважається одним із цивільних прав. Кожний громадянин має право скористатися однаковим набором соціальних послуг. Прикладом даної моделі є соціальна політика Швеції. Середня зарплата в країні становить 2,5 тисячі євро на місяць (у Норвегії - 3, у Фінляндії й Данії по 2). Безкоштовна медицина, освіта (у тому числі і вища), безкоштовні дитсадки і ясла. Середня тривалість життя становить у чоловіків - 78 років, у жінок - 83 роки. Пенсійний вік дорівнює 67 років (і для жінок, і для чоловіків). Пенсія розраховується у розмірі 2/3 від зарплати, яку отримувала конкретна особа. Якщо врахувати, що пенсія податками не обкладається, а із зарплати в середньому на податки йде саме 1/3 заробітку, то шведським пенсіонерам живеться краще за всі інші верстви населення. Доживають вік пенсіонери не в родинах (це не прийнято), а в будинках для людей похилого віку. Будинки для людей похилого віку - не убогі заклади, а багатоповерхові комфортабельні готелі з повним пансіоном і медобслуговуванням за державний рахунок. При цьому вся пенсія мешканців таких будинків зберігається.

У країні прийнята система оподаткування, при якій дохід класифікується за трьома групами - від зайнятості, від капіталу й від

бізнесу. При цьому ставка прибуткового податку в різних муніципалітетах варіює від 26 до 35 відсотків. Але особи з місячним заробітком понад 30 тисяч крон (близько 3 тисяч доларів) перераховують державі вже 50 відсотків свого доходу. А от податок на дохід від капіталу має сьогодні єдину 30 відсоткову ставку. Завдяки потужному профспілковому руху в країні вдалося створити передову систему соціального страхування. Вона універсальна в тому розумінні, що поширюється абсолютно на всіх жителів Швеції, включаючи й осіб без громадянства. Частка державних видатків на соціальне забезпечення шведів перевищує 40 відсотків від величини ВВП країни [7].

Англосаксонська модель (модель Бевериджа) подана в Європі Великобританією та Ірландією. Ці країни мають – подібно до Скандинавії – широко розгалужені системи соціальних гарантій, що охоплюють усіх громадян. У порівнянні ж зі Скандинавією рівень соціального страхування явно нижчий. Непрацюючі громадяни та ті із числа працюючих, рівень доходів яких нижче певного мінімального рівня, не мають змоги користуватися послугами державного страхування. Заповнити цю прогалину покликані мізерні допомоги для нужденних. Система охорони здоров'я й служби соціального забезпечення фінансуються за рахунок податків, до яких плюсуються також внески працюючих громадян. Податки залишаються на низькому рівні.

За континентально-європейською моделлю (Німеччина, Австрія) стоїть законодавча традиція у сфері соціальної політики, що йде від Бісмарка: держава створює обов'язкові рамкові умови, усередині яких страхувальники й роботодавці самі розпоряджаються власним соціальним страхуванням через збори представників і правління. Фонди страхування на випадок безробіття й пенсійного страхування провадять виплати пропорційно внесеним коштам (федеральна дотація в Австрії становить 25 відсотків, а в Німеччині – 21 відсоток). Страхування на випадок хвороби й за необхідності догляду при хворобі функціонує за принципом солідарної захищеності більш слабких за рахунок більш сильних. Більшість жителів вищезазначених країн має відповідну соціальну страховку.

Південна Європа – Італія, Іспанія, Португалія, Греція – має системи соціального захисту, які відносно забезпечення в старості впливають з моделі Бісмарка, а відносно охорони здоров'я – з англосаксонської моделі фінансованих державою національних служб [8].

Система соціального забезпечення в Іспанії подана єдиним і п'ятьма спеціальними режимами (для сільськогосподарських робітників, шахтарів, економічно активного населення, держслужбовців і військових), що охоплюють 95,5 % населення країни. На виплату пенсій (за віком, інвалідністю, виплати щодо страхування від нещасних випадків і т.д.) в Іспанії витрачається 2/3 від обсягу соціальних виплат. Джерелами соціальних виплат є бюджетне фінансування й внески в систему соціального страхування (66 % загальної суми соціальних видатків), у т.ч. підприємницькі внески (85 %), внески працівників (15 %). Пенсійні виплати становлять 60–100 % середнього рівня заробітної плати, а допомога у зв'язку з безробіттям - більш 55 % (для порівняння у 1975 році вони знаходились на рівні 14,5%) загального обсягу коштів соціального забезпечення. Тривалість життя чоловіків в Іспанії становить 76,03 року, жінок 82,94 року, а середня заробітна плата – 2,5-3 тис.євро.

У соціальному плані уряд також зміцнив престиж державної системи охорони здоров'я, перебравши на себе 83 % видатків на охорону здоров'я. Він забезпечив високий якісний рівень державних медичних послуг і безкоштовний доступ до них 99,5 % населення країни. На першій стадії

клінічного лікування хворі сплачують лише 40 % вартості ліків, хронічно хворі 10 %, а пенсіонери повністю звільнюються від оплати.

Пенсійні й лікарняно-страхові каси, допомоги у зв'язку з безробіттям і бідність – це характерна риса країн пострадянського простору. За даними Європейської комісії, відрахування на зазначені вище цілі становлять у середньому по 28,7 % валового внутрішнього продукту. Більш третини родин одержують свій основний дохід із кас соціального страхування, включаючи комунальні відділи соціального страхування. Якщо скасувати ці відрахування на соціальні потреби у всіх державах, тоді майже 40 відсотків родин будуть жити у відносній бідності. Завдяки існуючим соціальним системам таких родин зараз налічується лише 17 відсотків [8].

Кожна модель має свої плюси й мінуси. З економічної точки зору більш ефективна – світова ліберальна модель. Приклад – США, де такі суспільні блага, як медицина, вища освіта є платними, однак уряд бере на себе зобов'язання (або частину зобов'язань) з фінансування надання подібних послуг незаможним верствам населення. При такій моделі соціальні видатки бюджету займають відносно невелику частку в структурі валових видатків, а тому знижується тиск на державні фінанси. Що стосується громадян, то для цієї системи характерний низький рівень оподаткування доходів фізичних осіб, тому що все соціальне навантаження покладене на них, але при цьому вони нічого нікому не винні.

Країни з розгалуженою соціальною системою, як правило, розвиваються менш динамічно, про що свідчать більш низькі темпи зростання ВВП і показники впровадження інновацій. При цьому рівень добробуту населення в країнах з ліберальною моделлю найчастіше вищий, а показник безробіття – нижчий. Із соціальної й ментальної точок зору українцям, мабуть, ближче скандинавська модель.

Для порівняння різних соціальних моделей ми використали метод багатофакторної оцінки та обрали найбільш прийнятну соціальну політику за кількома показниками. Потрібно зазначити, що величини показників, які використовувалися для розрахунків, визначалися як середні по країнах-складових. Також важливим є той факт, що показник «щасливо прожитих» років має синтетичний характер, бо є добутком показників тривалості життя й рівня задоволеності ним, і саме тому не має питомої ваги, інакше це б включало подвійний рахунок та було б, на нашу думку, некоректним.

Безпосередньо для оцінки моделей рейтинг було розподілено за зростанням, тобто найвища оцінка (6) виставлялася найкращій моделі за певним показником, менш висока (5) – більш низькій характеристиці і т.д. Потім отримані бали були скориговані на величину питомої ваги впливу даної характеристики на соціальну модель. Це дозволило більш точно оцінити досліджуваний об'єкт. Для наочного подання результатів розрахунків нами було побудовано підсумкову таблицю 1 і розраховано інтегральний рейтинг кожної соціальної моделі.

Лідером стала скандинавська соціальна модель (5,4). За нею йде англосаксонська з результатом 4,8 бала, але моделі, що займають перші рядки рейтингу, теж далекі від ідеалу – системи, яка має винятково позитивні характеристики, що дозволяють забезпечити ефективний взаємозв'язок показників життя населення й економіки країни в цілому.

Континентальна й південно-європейська моделі займають більш низькі позиції й мають однаковий сумарний бал (3,4), що говорить про схожість характеристик життя населення цих країн. Далі в рейтингу стоїть ліберальна модель. Але найменш привабливою є соціальна модель країн пострадянського простору з показником рейтингу 1,2.

Таблиця 1 – Оцінка світових соціальних моделей

Показник		СОЦІАЛЬНІ МОДЕЛІ											
		Скандинавська		Англо - саксонська		Континентально-європейська		Південно-європейська		Країни пострадянського простору		Ліберальна	
Характеристика соціальної моделі	Вагомість характеристики, %	Значення	Рейтинг із урахуванням вагомості	Значення	Рейтинг із урахуванням вагомості	Значення	Рейтинг із урахуванням вагомості	Значення	Рейтинг із урахуванням вагомості	Значення	Рейтинг із урахуванням вагомості	Значення	Рейтинг із урахуванням вагомості
ВВП на душу населення, євро	20	20073	1	19769	0,8	18813	0,6	15962	0,4	4516	0,2	22956	1,2
Середня заробітна плата, євро	30	3000	1,5	3800	1,8	2000	0,9	3000	1,5	192,94	0,3	2135	1,2
Рівень безробіття, %	20	2,5-4	1,2	6	1	7,4	0,6	12,8	0,4	15	0,2	6,7-7,6	0,8
Ставка прибуткового податку, %	5	26-35	0,2	10-40	0,3	0-50	0,3	18-48	0,2	15-35	0,3	14-31	0,3
Тривалість життя, років	15	80,5	0,9	77,76	0,5	78,3	0,6	79,23	0,8	66,5	0,2	77,14	0,3
Рівень задоволеності життям, %	10	90	0,6	81,1	0,5	79	0,4	63	0,2	47	0,1	76,3	0,3
Кількість «щасливо прожитих» років	-	72,45	-	63	-	61,85	-	49,9	-	31,26	-	58,86	-
Разом, бали		5,4		4,8		3,4		3,4		1,2		2,4	

Дані соціальної моделі типу країн пострадянського простору дуже точно відображають ситуацію, що склалася в Україні – її типовому представнику. Приміром, показник кількості «щасливо прожитих» років в Україні в середньому дорівнює 30 рокам, тобто середньостатистичний українець задоволений своїм життям лише протягом 30 років (дитинство, шкільні й студентські роки, початок кар'єрного зростання). Після тридцяти років настає розчарування як у своїх силах, так і в державі. Звідси невтішне лідерство України не тільки в європейських, але й у світових рейтингах за показниками алкоголізму нації, суїцидам, безхатченкам і т.д. Для порівняння в Норвегії люди насолоджуються життям протягом 70 років – майже увесь час від народження й до смерті вони задоволені не тільки собою, але й державою в цілому.

Розгалужена система соціального захисту (за кількістю громадян залучених в цю систему) в Україні існує паралельно з одними з найнижчих у світі ставок прибуткового податку (15%), у результаті чого на її фінансування необхідно відволікати ті ресурси, які могли бути використані для інвестування в технічне переозброєння економіки, модернізацію інфраструктури, енергозбереження, реформи ЖКГ та ін.

ВВП на душу населення в Україні знаходиться на 100 місці (2827 євро), що нижче, ніж у таких африканських країнах, як Алжир, Габон, Намібія, Ботсвана, Свазіленд і Бенін. Цей ключовий показник в Україні: в 1,7 раза нижчий, ніж у Білорусії, в 3 рази нижчий, ніж у Росії, в 3,5 раза нижчий, ніж в Екваторіальній Гвінеї, в 6 разів нижчий, ніж у Чехії, у 20 разів нижчий, ніж у США, у 40 разів нижчий, ніж у Люксембурзі [10].

За останнє десятиліття в Україні відбулося значне збільшення витратків розширеного уряду (бюджетної системи країни, Пенсійного фонду й фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування). Якщо в 1999 р. їх обсяг становив 35,9 % ВВП, то у 2008 р. - 46,1 %, тобто витатки держави зросли на 10,2 % ВВП. Значна частина цього зростання (6,5 % ВВП) припадає на витатки Пенсійного фонду, що збільшилися з 9,3 % ВВП у 1999 р. до 15,8 % ВВП у 2008 р. До того ж підвищення пенсійних виплат вимагало збільшення частки державного бюджету в їх фінансуванні. Якщо у 1999 р. відповідна частка держбюджету становила близько 6 %, то з 2005 р. від 25 до 45 % витатків Пенсійного фонду фінансується не за рахунок страхових внесків роботодавців і найманих працівників, а за рахунок коштів державного бюджету [11]. Частка соціальних витатків у сукупних витатках держави зросла з 17 % у 1999 р. до 27 % у 2008 р., хоча, наприклад, у Білорусі питома вага витатків на соціальну політику становила 32,6 %.

Середня заробітна плата в Україні у січні 2010 р. становила 2105 грн. (тобто 192,94 євро при курсі 1 грн – 10,91 євро), що на 128 грн менше ніж у грудні минулого року (2233 грн, або 204,67 євро). Згідно з діючим законодавством мінімальна заробітна плата з 1.01.2010 р. по 31.03.2010 р. встановлена на рівні 869 грн (або 79,65 євро), а з 1.04.2010 р. по 30.06.2010 р. збільшується до 884 грн (81,02 євро), тобто середня заробітна плата в країні лише у 2,2 раза більше мінімальної зарплати. А при тому, що з грудня минулого року мінімальна зарплата дорівнює прожитковому мінімуму для працездатних осіб, то можна стверджувати, що середня зарплата в країні більше прожиткового мінімуму лише у 2,2 раза, а більшість населення проживає у бідності. Все сказане ще раз підтверджує низькі соціальні стандарти в Україні.

Іншим, але не менш важливим показником соціальної політики є рівень тривалості життя. Так, для жінок в Україні середня тривалість життя становить приблизно 73,5 року, а для чоловіків - 67 років.

У 2009 році фінансування соціальних статей в Україні здійснювалося за рахунок підвищення фіскального тиску на економіку, вижимання ліквідності з банківської системи шляхом розміщення ОВДЗ, залучення

кредитів МВФ, які згодом прийдеться віддавати, скорочення капітальних видатків бюджету. Торік відбулося значне скорочення капітальних видатків (у два рази в порівнянні з 2008 р.), які становили менше 2 % ВВП.

ВИСНОВКИ

За час незалежності українська влада так і не дала чіткої інформації, яку ж модель соціальної системи вона збирається формувати, так зване «соціальне» законодавство в країні протилежне та дещо безсистемне. Аналіз останніх даних показує зниження соціальних стандартів в Україні. З розглянутих і оцінених різних соціальних моделей, на нашу думку, найбільш прийнятною для України може стати скандинавська модель з її високими соціальними стандартами. Крім того, потрібне формування єдиної ефективної системи індикаторів соціально-економічного розвитку, чітке визначення рівня запланованих соціальних норм і стандартів, удосконалення фінансових відносин у соціальній сфері.

SUMMARY

APPROACHES TO THE ESTIMATION OF EUROPEAN REFERENCE POINTS OF SOCIAL DEVELOPMENT IN UKRAINE

*T. Ilyashenko, N. Kotenko, U.V. Klyuka,
Sumy State University, Sumy*

The problem of social policy in Ukraine is considered in the article, absence of its clear structure and normative legislation is underlined. It is offered to solve a problem on the basis of the selected indicators of the estimation of the existent European social models that allow to specify strategic directions of social policy in Ukraine.

Key words: *social policy, state social standards and guarantees, indicators of socio-economic development, models of social policy, European social models, liberal social model, system of social defence.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія України: навчальний посібник / О.Д. Бойко. - К.: Академвидав, 2006. - 686 с.
2. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 року № 2017-III зі змінами та доповненнями в редакції від 22 травня 2008 р.
3. Зайцева Л. Оцінка сталості розвитку економіки регіону [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.uara-dlc.org.ua/ukrmisto/1/n1g2s4.htm>
4. Постанова від 4 лютого 2004 року №113 «Про затвердження Методики визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/fpart78/idx78891.htm>
5. Приложение №6 к федеральной целевой программе «Сокращение различий в социально-экономическом развитии регионов Российской Федерации (2002 - 2010 годы и до 2015 года)» - Методика комплексной оценки уровня социально-экономического развития субъектов Российской Федерации [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.businesspravo.ru
6. Гранберг, А.Г. Основы региональной экономики / А.Г. Гранберг. - 2-е изд. - М.: ГУ ВШЭ, 2001. - 495 с.
7. Борцов А. Социализм без ярлыков: Швеция [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.specnaz.ru/article/?1396>
8. Луговцова А. Модели социальной защиты стран ЕС [Електронний ресурс]. - Режим доступу: centerpost.org/disk_eu/.../im-03.html
9. Социально-экономические реформы Испании [Електронний ресурс]. - Режим доступу: ispaniya.net/.../socialno-ekonomicheskie-reformy-ispanii.htm
10. 100 стран мира. Валовой внутренний продукт на душу населения [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.nbu.gov.ua/polit/04geovvp.htm
11. Наталия Я. Экономика Украины 1999-2008: потерянное десятилетие - Зеркало недели, № 51, 25 декабря 2009 - 14 января 2010 - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.novosti7.com/novosti-ukrainskih-smi/5429-ekonomika-ukrainy-1999-2008-poteryannoe-desyatiletie>

Надійшла до редакції 30 квітня 2010 р.